

Wstęp

Z satysfakcją przekazujemy w ręce czytelników trzynasty numer rocznika naukowego „Komunizm: System – Ludzie – Dokumentacja”.

Połowa tomu to artykuły będące pokłosiem konferencji naukowej „Meta-morfozy polskiego komunizmu. Wokół politycznych przesilen i przełomów w latach 1944/1945–1990”, zorganizowanej 15 marca 2024 r. w Warszawie, poświęconej zmianom systemowym zachodzącym w komunistycznej Polsce. Numer rocznika dopełniają teksty nadesłane przez naukowców zainteresowanych publikacją swoich badań.

Redakcja zaproponowała naukowcom podzielenie się refleksją nad problematyką zmian społeczno-politycznych i gospodarczych zachodzących w latach 1944/1945–1990. Chodziło o skoncentrowanie badań na licznych przesileniach, cyklicznie wstrząsających Polską, a także na skomplikowanych zjawiskach, które wiodły do sytuacji kryzysowych. Poprosiliśmy historyków i badaczy pokrewnych dziedzin, by spojrzeli na przełomy polityczne i społeczne jak na efekt kumulacji wielu niedostrzegalnych na co dzień procesów, nieuświadamianych lub skrywanych przez rządzących za zasłoną fasadowego życia politycznego i konstruktów propagandowych. Należy przy tym uwzględnić, że problemy, które się w tych momentach pojawiały, były trudne lub wręcz niemożliwe do uniknięcia, ich źródło stanowił bowiem sam system komunistyczny. Kryzys wynikał zazwyczaj z pogłębiającego się marazmu gospodarczego, politycznych rozgrywek i walk frakcyjnych wewnątrz kierownictwa PZPR, rosnącego niezadowolenia społecznego oraz dojrzewania obywateli do buntu. Połączenie tych czynników i otwarte wyartykułowanie wynikających z tego problemów prowadziło na ogół do społecznego wybuchu i prób korygowania lub gruntownego zmieniania peerelowskiej rzeczywistości przez rządzących. Stwierdzenie, że dzieje Polski „ludowej” / PRL są odmierzane

kolejnymi kryzysami – przełomami politycznymi i społecznymi, a nierzadko także gospodarczymi – jest oczywiście truizmem, ale te wielopłaszczyznowe przesilenia są nadzwyczaj ważne, gdyż wyznaczają cezury poszczególnych etapów istnienia Polski „ludowej” i warunków funkcjonowania jej władz.

Początkiem komunistycznych rządów, a zarazem pierwszym zwrotem w dziejach nowej formacji ustrojowej i politycznej stało się ustanowienie panowania Polskiej Partii Robotniczej na terenie Polski „lubelskiej” w 1944 r. (na pozostałym obszarze kraju w 1945 r.). Istotna zmiana systemu sprawowania władzy nastąpiła szybko – procesy stalinizacji gwałtownie przyspieszyły w 1948 r., na co wpłynęły m.in.: początek zimnej wojny, utworzenie PZPR i wzmożenie działań w kierunku totalitaryzacji systemu w związku z zadeklarowaniem „budowy fundamentów socjalizmu” w Polsce. Następny zwrot, proces politycznej odwilży, trwał kilka lat, a jego potężna erupcja nastąpiła jesienią 1956 r.; Polski Październik 1956 nieodwracalnie zakończył czasy stalinizmu. Po kilkunastu latach, w 1968 i w 1970 r., nastąpiły dwa kolejne wstrząsy systemowe, które wyznaczyły schyłek i koniec rządów ekipy Władysława Gomułki. W 1976 r., gdy załamała się wizja budowy „drugiej Polski” forsowana przez jego następcę Edwarda Gierka, doszło do kolejnego zwrotu. Wielowymiarowy kryzys z lat 1980–1981 był najgłębszy z dotychczasowych i zapoczątkował schyłek rządów komunistów. Ostatni przełom nastąpił w 1989 r. i zakończył istnienie PRL oraz PZPR.

Dział „Studia”, tematycznie osadzony w zarysowanych powyżej ramach narracyjnych, otwiera artykuł Rafała Łatki *Prymas Stefan Wyszyński wobec kryzysów władzy w PRL (1956–1966–1968–1970–1976–1980) – próba syntetycznego spojrzenia*. Autor przedstawił w nim reakcje prymasa – kierującego Kościołem katolickim w Polsce i zachowaniem milionów wiernych – na konwulsje systemu komunistycznego, lecz także wahania i wątpliwości kardynała, poczucie odpowiedzialności, wstrzemięźliwość, przenikliwość i zdolność do skutecznego działania w zmiennej rzeczywistości kryzysowych sytuacji, modyfikujących działania komunistów i funkcjonowanie PRL. Po lekturze tego tekstu staje się oczywiste, że wierni mieli w czasach komunizmu w osobie prymasa przewodnika duchowego największego kalibru.

Kolejny artykuł w dziale to interesująca wypowiedź Marceli Gruszczyk *Idea wzajemności słowiańskiej. Stosunek władz komunistycznych do stowarzyszeń słowiańskich oraz działalności Jana Stachniuka w latach 1944–1949*. Autorka, rozważając stosunek komunistów do pozornie dosyć sobie bliskich poglądami „wszechsłowian” i neopogan, szczególną uwagę zwraca na prze-

łom polityczny w 1948 r., po którym obie grupy stały się dla komunistów nie tylko politycznie zbędne, lecz także podejrzane, co w przypadku neopogan skutkowało aresztowaniami i represjami. Otrzymujemy zatem interesujący tekst o społecznościach marginalnie opisywanych na kartach powojennej historii Polski.

Na temat wstrząsu systemowego z 1956 r., a zwłaszcza jego konsekwencji, wypowiedziało się na naszych łamach dwoje badaczy. Piotr Juchowski w artykule „Agentura burżuazji” czy „lewica niepodległościowa”? *Zmiana w postrzeganiu tradycji Polskiej Partii Socjalistycznej po 1956 r.* omawia ewoluowanie stosunku PZPR do tradycji socjalistycznych – od ostrożnej akceptacji „lewicy” PPS i jej poglądów po aprobatę dla obciążonej w 1948 r. absolutną anatamą myśli politycznej prawego skrzydła partii socjalistycznej. Joanna Mercik w tekście *Młodzież w partyjnych scenariuszach świąt systemowych 1 Maja i 22 Lipca w latach 1956–1970 (na przykładzie województwa katowickiego)* analizuje kierunki wykorzystania ludzi młodych, zwłaszcza zrzeszonych w podporządkowanych PZPR organizacjach społecznych, w realizacji programu politycznego („polityki historycznej”), wdrażanego za pomocą narracji osnutej wokół znaczenia i symboliki dwóch najważniejszych komunistycznych rytuałów w PRL.

Anna Patecka-Frauenfelder w artykule *Droga do traktatu o podstawach normalizacji stosunków między PRL a RFN. Relacje polsko-zachodnioniemieckie w 1970 r. na łamach „Trybuny Ludu” i „Życia Warszawy”* opowiada o trudnym, a zarazem fundamentalnym zagadnieniu związanym z polityką międzynarodową i wewnętrzną PRL – dyskursie prasowym (i dyplomatycznym) wokół relacji PRL z RFN w kluczowych miesiącach poprzedzających zawarcie w grudniu 1970 r. traktatu normalizującego stosunki między tymi formalnie nieuznającymi się wzajemnie państwami. Niewątpliwy sukces polityczny komunistycznego rządu ośmielił liderów PZPR do przeprowadzenia dwa tygodnie później „operacji cenowej”, która skończyła się jednym z najgłębszych i najkrwawszych kryzysów w dziejach PRL.

Dużo większe zmiany społeczeństwu i rządzącym przyniósł wstrząs systemowy z lat 1980–1981, inicjujący schyłek komunizmu. Niektóre ze skutków przemian tego okresu prezentuje na naszych łamach dwóch naukowców. Patryk Pleskot w tekście „*Historia oceni Pana trud*”. *Echa społecznych reakcji na stan wojenny z perspektywy prywatnych listów nadsyłanych do Wojciecha Jaruzelskiego w latach 1982–1989 (rekonesans badawczy)* przedstawił rezultaty swojego naukowego sondowania epistolografii – zaznajamiania się z częścią półprywatnych listów do dyktatora PRL przechowywanych w USA. Korespon-

dencyjni interlokutorzy generała najczęściej dzielili się z nim troską o losy kraju i przekazywali wyrazy głębokiej admiracji dla jego patriotycznej postawy. To nie ironia, lecz prawdziwy obraz zróżnicowania społecznych poglądów na stan wojenny w latach osiemdziesiątych XX w. Paweł Fiktus przygotował tekst *Trybunał Stanu w prawniczym dyskursie ostatniej dekady Polski Ludowej*. Inicjatywa powołania Trybunału Stanu wpisywała się w cykl zaplanowanych w latach osiemdziesiątych reform ustrojowych: zaczął wówczas funkcjonować Naczelny Sąd Administracyjny, utworzono urząd Rzecznika Praw Obywatelskich. Gdy udało się stworzyć oraz umocować prawnie Trybunał Stanu, spory o jego kompetencje i reguły procedowania trwały tak długo, że ostatecznie nie podjął on w okresie PRL żadnej sprawy; Sejm PRL nie dopuścił nawet do przeprowadzenia przed nim rozliczenia członków ekipy Edwarda Gierka.

Kolejne teksty wiążą się z ostatnim w dziejach PRL przełomem w 1989 r., zakończonym utworzeniem niekomunistycznego rządu i samolikwidacją PZPR. Robert Klementowski przygotował naukową opowieść z pogranicza historii, dziejów ideologii, literatury i fikcji spekulatywnej: *Wyobrażenia początku, rozwoju i upadku komunizmu w polskiej dystopii z lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych*. Na kanwie rodzimej literatury fantastycznej, reprezentowanej m.in. przez powieści Edmunda Wnuka-Lipińskiego, Janusza A. Zajdla i Marka Oramusa, kreśli alegorie zniewolenia Polski i Polaków przez komunizm i wizje uwolnienia się od zdegenerowanej, opresyjnej władzy oraz niechcianego ustroju. Dział „Studia” zamyka artykuł Zbigniewa Bereszyńskiego *Kontrowersyjne pożegnanie (?) z komunizmem. Przemiany polityczne z lat 1989–1991 i spory na ten temat na przykładzie lokalnego środowiska opolskiego*. Utytułowany historyk i czynny uczestnik wydarzeń, które przybliży czytelnikom, poddaje analizie smutny czas, gdy różne odłamy podziemia antykomunistycznego nie potrafiły się zrozumieć i porozumieć, czego rezultatem były trwały konflikt i podział.

Do działu „Studia” trafiło dziewięć tekstów analizujących zdarzenia, procesy wraz z ich uwarunkowaniami i dynamiką, oznaczającą często reorganizację ośrodka władzy, reorientację oficjalnej doktryny PZPR („linii partii”). W tle politycznych zwrotów nierzadko rozgrywały się społeczne bunty i kryzysy ekonomiczne, towarzyszące kolejnym „metamorfozom komunizmu”. Wiele z tych przesileń, obserwowanych zarówno na poziomie kraju czy regionu, jak i w większych zbiorowościach, mniejszych grupach czy nawet przez pojedyncze osoby, prowadziło najczęściej do niewielkich, zazwyczaj nietrwałych zmian – drobnych korekt systemu, które nie nadawały mu „ludzkiej twarzy”.

lecz stanowiły jedynie odnowioną fasadę. Niemniej systemowe metamorfozy, które zaszły w latach 1956, 1980 i 1989, miały fundamentalne i trwałe znaczenie.

Kolejne osiem artykułów tworzy dział „Varia”. Inicjują go dwa teksty opisujące przedwojenny ruch komunistyczny, ale opracowane w zupełnie odmienny sposób i z innej perspektywy. Dariusz Zalega w artykule *Między zakorzeniem a marginalizacją – przedwojenny ruch komunistyczny na Górnym Śląsku* rozważa, głównie na podstawie bardzo już bogatej literatury przedmiotu, recepcję ideologii rewolucyjnej na przedwojennym Górnym Śląsku. Marcin Antczak w tekście *Z sanacyjnego deszczu pod stalinowską rynną. Franciszek Józef Pityński (1897–1937) – studium przypadku* przybliża postać nieznanego szerzej łódzkiego komunisty, który po ucieczce do ZSRS został ofiarą operacji polskiej NKWD.

Marcin Kruszyński zaprezentował obiecujące i erudycyjne rozpoznanie pól badawczych dotyczących recepcji komunizmu i polityki ZSRS w państwach południowoamerykańskich u schyłku II wojny światowej – swoje wnioski i refleksje przedstawił w tekście *Ideologia komunistyczna, Związek Sowiecki i sprawa polska w ostatnich miesiącach II wojny światowej (1944–1945) w świetle raportów placówek dyplomatycznych RP z Ameryki Południowej. Wstępny rekonesans badawczy*.

Z następnym artykułem – *Gwałty, kradzieże, morderstwa. Stosunek Armii Czerwonej do Polaków na Pomorzu Zachodnim w latach 1945–1947* autorstwa Przemysława Benkena – wracamy na polski grunt do wciąż słabo, jak się okazuje, rozpoznanych konsekwencji implementowania systemu komunistycznego. Justyna Dudek w tekście zatytułowanym *Rola i wpływ organizacji partyjnej PPR/PZPR na życie codzienne funkcjonariuszy aparatu bezpieczeństwa na przykładzie województwa lubelskiego w latach 1944–1956* wykracza daleko poza paradygmat, czyli malowane zwyczajowo ciemnymi barwami wizerunki pracowników bezpieki jako bezprzykładnych zbrodniarzy i tępych, niedouczonych służbistów i przybliża m.in. ich życie codzienne. Konrad Rokicki w artykule *Nierozzerwalne więzi. Dyskusje w organizacji partyjnej Departamentu III MSW w okresie rozliczeń po stalinizmie i czystek antysemickich w 1968 r.* oferuje czytelnikom wgląd w atmosferę wewnętrznych sporów i wyrównywania rachunków między grupami funkcjonariuszy Służby Bezpieczeństwa, odwołującymi się do różnych odcieni komunistycznej ideologii i powołującymi się na swe dobre umocowanie w aparacie partyjnym.

Marek Strzała napisał artykuł *Udział Urzędu ds. Wyznań w przygotowywaniu projektu Ustawy z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych*, w którym przyjrzał się wpływowi tej instytucji na kształtowanie przepisów dotyczących organizacji cmentarzy i zasad pochówków. Bogusław Wójcik w tekście *Sierpień '80 jako katalizator organizacyjnego i ideologicznego kryzysu Towarzystwa Krzewienia Kultury Świeckiej*, ze szczególnym uwzględnieniem południowej części Polski przeanalizował uwarunkowania składające się na zmierzch jednej z ważniejszych organizacji „masowych” wspierających działania PZPR.

Artykuły naukowe nie wypełniają całego numeru rocznika. Mateusz Sokulski opracował pod względem naukowym tekst źródłowy i opatrzył go tytułem *Echa śmierci ks. Jerzego Popiełuszki na łamach serbskiego czasopisma emigracyjnego „Naša reč”*; faktycznie chodzi o dwa uzupełniające się artykuły polemiczne w jugosłowiańskiej prasie emigracyjnej; ich autorzy, wywodzący się z różnych ugrupowań opozycyjnych wobec komunistów, zastanawiali się nad konsekwencjami procesu zabójców ks. Jerzego Popiełuszki dla systemu komunistycznego. Tom dopełniają recenzje. Artur Kuprianis opisał i ocenił cztery tomy z serii „Polska a Europa Środkowo-Wschodnia w XX Wieku” zredagowane przez Przemysława Waingertnera z Łodzi, niedawno zmarłego wybitnego łódzkiego historyka dziejów komunizmu (recenzent poświęcił zmarłemu Profesorowi także krótkie wspomnienie). Andrzej Boboli zrecenzował wydawnictwo źródłowe, na które – jako koneser komunistycznego filmu – długo wyczekiwał: *Zjazd Filmowy w Wiśle 1949. Źródła, komentarze, opracowania*, red. i oprac. Barbara Giza, Adam Wyżyński, Warszawa 2024.

Sylvia Szyc, Adam Dziuba

Pragniemy podzielić się z czytelnikami radosną wiadomością, że po opublikowaniu ubiegłorocznego numeru naszego czasopisma troje członków redakcji obroniło doktoraty i uzyskało awans naukowy.

Gratulujemy dr Sylwii Szyc, dr. Damianowi Sitkiewiczowi i dr. Konradowi Majchrzykowi. Cieszymy się wraz z nimi ich sukcesem, dzielimy radość i życzymy jak najwięcej satysfakcji z pracy w naszym zespole.

W imieniu redakcji Adam Dziuba